

ЖЕКЕЧЕ АВТОРЛУК НЕОЛОГИЗМДЕР

Бул макалада жекече автордук неологизмдер мезгилдин өтүшү менен жалпы элдик тилдин карамагына өтүп кетпестен, дайыма өзүнүн жаңылыгын сактап, неологизм бойдон кала берери тууралуу маалымат берилет.

Бүгүнкү күндө гезит тилиндеги неологизмдердин стилистикалык кызмат аткаруусу лексикологияда абдан маанилүү. Анткени индивидуалдык - стилистикалык неологизмдер мезгилдин өтүшү менен жалпы элдик тилдин карамагына өтүп кетпестен, дайыма өзүнүн жаңылыгын сактап, неологизм катары кала берет.

Айрым учурларда газеталардагы тексттерде жекече автордук неологизм кездешет. Бирок эң көрүнүктүүсү жекече автордук неологизмдер же окказионализмдер болуп саналат. О.Г.Баталов окказионализмдерди өзгөчө жана уникалдуу көрүнүш катары мүнөздөйт. Анткени окказионализмдер текстте экспрессивдүүлүктү күчөтөт. Окумуштуу алардын эң негизги функциясы катары поэтикалык контекстти байланыштыруучу жана текст түзүүчү функциясын эсептейт.

Окказионалдык сөздөр көпчүлүк учурда оозеки сүйлөшүү кебинде, балдар речинде, үйдөгү речте, жеке каттарда, тамаша ырларда ж.б. кездешет.

Белгилүү диалектолог, тилчи, окумуштуу Ж.Мукамбаевдин да төмөнкүдөй автордук неологизмин колдонгондугун баса белгилей кетсек болчудай: «Аттиң ай! - деп жүрүп, институтта кантип окугандыгыбыз өзүндүн эсиндедир. Арабызда оозун куу чөп менен аарчыгандар да, кол ачыктар да, **кызыл кекиртектөр да, ак жүрөктөр да, сак кулактар да, кара беттер да, кызыл көздөр да, кызыл буттар** да бар эмес беле [“КМ”, 1987].

Надырбек Алымбеков «алоха» деген индивидуалдык-стилистикалык неологизмин жараткан. Ырдын аты да «алоха» деп аталган. Бул сөз гавай тилинен которгондо «саламдашуу», «коштошуу» дегенди түшүндүрөт:

Алоха деп салам айтат сулуу кыз,
Айчырайлуу, ак маңдайы жылуу кыз.
Жаркыным деп айталбадым,
Жакын болбой, жаш ортосу жылыбыз.
Көрдүм барып гавайлыктардын кыштагын,
Конокторун бийлеп тоскон кыздарын.
Эки күнү элет жерин аралап,

Эсте калды «алоха» деп укканым [«КМ», 26.05.1993, № 20-21, 6-бет.]

Белгилүү сатирик Жумабек Тукай өзүнүн «**Жапаназавр**» деген повестинде автордук неологизмдерди жарата алгандыгын байкоого болот. Бул повестте жазуучу караңгы бир адам тамын шыбайм деп асканын бооруна топуракка барып, жер алдынан таш эстеликти таап алып, анын атын таап алган айылдын атына ылайыктап коюп алгандыгы күлкү келтирээрлик. Муну менен жазуучу өзүнүн автордук неологизмин жарата алган: Өз айлымдын жеринен табылган соң демек муну – **Жапаназавр** деген жарашат го. Во, звучить! Жапан-Арык – **Жапаназавр**. [«КМ», 9.06.1993, № 20-21, 7-бет.]

Ичкичил. Ичкиликке берилген, аракеч.

А дегенде а **ичкич** Мекемеден куулат [Р.Шүкүрбеков]. Бүгүнкү күндө да «**ичкичил**» деген сөздү ичкиликке берилип кеткен, аракеч адам деген мааниде акын Ш.Абдылдаев колдонгон:

Барды жок деп, барды жок деп дайыма,
Ким болбосун жөн коюшпай жайына,
Билмексенге салып ичкен бүлөсүн,

Да бирөөнүн көтөрүшүп күнөөсүн
«Ичкичил» деп жайып чыгат айылга.
Таңгаламын калаарына бап келип,
Бузукулар бузуктарга так келип.
Ошондуктан «жазмакерди» издеп таап,
Дагы жаздыр арак-шарап алперип.

Акын Токтосун Самудиновдун «Чаң баспаган сөздөр» [«Адабият», 1991] аттуу жыйнагы идеялык-тематикалык максат багыты боюнча өзгөчөлүккө ээ. Анда баш-ягы 330дай сөз камтылган да, алардын чечмеленме түшүндүрмөсү, антонимдик, синонимдик түгөйлөрүнүн мааниси, интернационалдык сөздөрдүн котормосу гана эмес, мурда кыргызча айтылып, пайдаланылып келген маанилик так туюнтмалары көркөм сөз күчү аркылуу, болгондо да поэзиялык тил менен берилет. Мисалы, акын «костер» деген сөздүн кыргызча туюнтмасын «күлкан» деген ырында мындай берген:

Кандай сонун
Лагерде!
Канча жыргап күлбөдүк.
Костер жагып ортого.
Тегерете бийледик.
Күлкан дээрин
Ал отту
Алдык азыр үйрөнүп.

Бир дагы уланат. А бирок биз айтып угуп, ал тургай эже-синдилерге ысым катары коюлган бул сөздүн костер экенин билип эле туруп, ошо билгенибизди пайдаланбай келгенибизге акын айткан соң, албетте, өкүнөбүз. Т.Самудинов сөз жасагыч акын эмес, ал кыргыз тилинин лексикалык фондусунан сөз издеген, сөздүк турмушубуздун өзүнөн сөз тапкан лингвист-лексиколог акын. «Күлкан» деген сөз - диалектилик сөз. Ал адабий тилде коломто маанисин берет: Боз үйдүн от жагылып, казан асыла турган жери.

Ал архаикалык, тарыхый сөздөрдүн кайра жанданып тилибизге киришинин толук негизи бар деп эсептейт. Анын «Көзүлдүрүк сарапчы» деген ыры буга далил:

Алкагы бар алтындан
Көзүлдүрүк тартынган.
Көрсө бул сөз турбайбы
Көз айнек деп айтылган
Көзүлдүрүк ал кезде
Кылдан токуп жасалчу
Көзгө тартчу бул буюм.
Сурапчы деп аталчу.

Бул ырда акын «көзүлдүрүк» деген сөздү «көз айнек» деген мааниде колдонгон.

Ооба, орусча сөздөрдүн каалаганын алып ыңгайына жараша которуп, аны уйкашка баш ийдирип алса деле болмок. Бирок Т.Самудинов антпейт, ал окурмандарга кыргыз сөзүн кыргызча, орус сөзүнүн кыргызча түшүнүгүн, мурда эле айтылып келген [котормосун эмес] туюнтмасын түшүнүп, сөз байлыгын билүүгө кызыктырат. Маселен **аппетит-ичтей, клубника-кулпунай, бантик-келесим, справочник-даректеме ж.б.** вариант-тарда берет.

Ичтей. Тамактангысы же ичип-жегиси келип турган абал, курсагы ачтык же ток пейилдик, аппетит.

Акындын ыр сөздүгүндөгү айрым түшүндүрмө туюнтмаларга көңүл бурсак. Мисалы «Ичтей» аталган ырында:

Кыргызчасын көп сөздүн

Сурай бердик кызыгып.

Закусканы мисалы,

Дешет тура **ысылык**

Далай кептер бар экен,

Биз алиге угалек.

Таңгалыппыз **пивону**

Айтат десе **сыра** деп.

Бирок «**ысылык**», «**сыра**» деген сөздөр казак туугандарда кадимкидей айтылган сөз. Бул сөздөр кыргыз эли үчүн гана жаңы мааниде колдонулган [«КМ», 26.05.1993, № 20-21, 2-бет.]

Базаркул Нургазиев “Адам болоор бекенсиң”

Ала көөдөн бойдогум,

Арагыңды койбодуң.

Алтымышка барсаң да,

Арбак уруп тойбодуң

Кимдер ичти сен өңдүү,

“Арак, “самаш” дегенди.

Адат кылдың бойдогум,

Арам тамак жегенди

Алкың тыйбай жутунуп,

Арыктадың жышылып.

Адам болоор бекенсиң,

Аракеч аттан кутулуп? [“Ленинчил жаш, 26.01.1987].

Акын Базаркул Нургазиев “*Адам болоор бекенсиң*” деген ырында “*самаш*” деген жеке неологизмин колдонгон. Бул ыр саптарында акын ала көөдөн, алтымышка чыкса да акыл кирбеген адамды мыскылдаган. Жаштарды эмгекчилдикке, акылдуулукка үндөйт. Ал эми “*самаш*”, деген неологизм чыгармасынын экспрессивдүүлүгүн арттырган.

Ушул эле “*самаш*” сөзүн акын Жакыпбек Абдылдаев да “*Каракчы*” деген ырында колдонгон:

“Самаш” сатып, уй алды,

Арак сатып, үй алды.

Абийирдүү адамдар,

Аны көрүп уялды.

Дос-тууганга аракты

15 сомдон таратты.

Көз көрүнөө эл тонойт,

Бул кайдагы каракчы?

1990-жылдары популярдуу колдонулуп келген “*самаш*” сөзү бүгүнкү күндө эч кандай неологизм эмес. Атүгүл, “*самаш*” сөзүн гезит беттеринен учурап падык. Демек, бул сөздү коомчулук колдонбой калгандыгын байкоого болот.

Исабек Токтогулов “Адам сатар”

Болжоп айтуу адаты,

Боорукердик сапаты.

Адам сатар куйтулук,

Арбып барат жараты.

Жута берет ырысын,

Ичиң кайдан жылысын?

Сак болбосоң ал шумшук,

Сатып коет тымызын.

Адам сатар келатат,

Ар кыл болуп модасы...

Кантер экен? Ай билбейм,

Жүрбөй калса соодасы

[“КМ”, 22.11.1990].

Жеке жазуучунун неологизми жалпы тилдик традициянын негизинде жасалганда гана элге түшүнүктүү болот. Ошондой эле өзүнө жүктөлгөн милдетти аткара алат. Тактап айтканда, алар тилдеги белгилүү элементтердин негизинде түзүлөт. Ошондуктан мындай сөздөрдүн мааниси угуучуга же окурманга атайын түшүндүрмөсүз эле маалым болуп турат.

Адабияттар:

1. Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: учеб. Пособие. –Калининград: Изд-во КГУ, 1997. –С. 84.
2. Белова Б.А. Об особенностях производности синонимических окказианизмов. //Актуальные проблемы рус. словообразования. -Ташкент, 1980. -Ч. 2. -С. 74-78.
3. Давыдова М.К. Индивидуальные глагольные в новообразовании в современном языке. //Теория и история русского литературного языка и говоров Дальнего Востока. –Хабаровск, 1976. - С. 134-152.
4. Еспекова Л. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказианизмдер: филол. Ғыл. канд. ... дис. автореф. /Л.Еспекова. –Алматы, 1998. – 30-б.
5. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалекто-логиясы жана фразеология.